

آشنایی با تذکرهٔ حسینی

سید کلیم اصغر*

چکیده

میرحسین دوست تذکره‌نویس و نثرنگار شبه‌قاره متخلص به «حسینی» یا «ذاکر». تذکره‌ای که در این مقال مورد شرح و بررسی قرار می‌گیرد به تخلص حسینی مشهور است، تذکرهٔ حسینی در سال ۱۱۶۳ ه.ق توسط میرحسین دوست به نگارش درآمد. نگارنده در طی شرح مجملی از تذکرهٔ حسینی به نسخه‌های خطی، خلاصه، چاپ و دیگر آثار حسینی اشاره دارد.

کلیدواژه: میرحسین دوست، سنبهل، تذکرهٔ حسینی، نسخ خطی چاپ تذکرهٔ حسینی، آثار دیگر.

میر حسین دوست (قرن ۱۲ ه.ق / ۱۸ م) فرزند مولوی سیدابوطالب، شاعر فارسی زبان، تذکره‌نویس و نثر نگار شبه‌قاره بوده است.^۱ برخی محققان تخلص وی را حسینی نوشته‌اند.^۲

دکتر سعادت علی صدیقی در ادبی تنویریس تخلص وی را «ذاکر» نوشته است، و به گفتهٔ وی در تذکره‌های اردو مثل گلشن هند، تذکرهٔ عشقی، گلزار ابراهیم و گلشن سخن، تخلص وی «ذاکر» ثبت شده است. (ص ۹۹-۱۰۰)

در مورد تولد وی هیچ اطلاع دقیق و معتبر به دست ما نرسیده است و برخی تذکره‌نویسان اصل وی را از سنبهل واقع در ۲۲ میل جنوب غربی مرادآباد هندوستان گفته‌اند و چنانکه خودش هم در تذکرهٔ خود توضیح داده او در ۱۹ سالگی، سنبهل ضلع مرادآباد را به قصد شاه‌جهان آباد (دهلی) ترک کرد و در آن شهر به خدمت استاد بزرگ

Email: drkaleemasjhar@yahoo.co.ie

* پژوهشگر و مصحح متون (هند).

شیخ فضل الله رسید.^۳ وی بیشتر عمر خود را در شاه جهان آباد به صحبت شعرا و در جستجوی هنر گذراند و در شعر مهارتی پیدا کرد. و در سال ۱۱۷۳ ه.ق / ۱۷۵۰ م از دهلی به بریلی عزیمت کرد.^۴ تذکره نویسان درباره وفات وی هیچ اطلاع به دست نرسانده اند البته احمد منزوی در فهرستواره کتابهای فارسی می نویسد: وی در سال ۱۲۰۳ ه / ۱۷۸۹ م. زنده بود. (ص ۱۸۶۹/۳).

دکتر سعادت علی صدیقی در ادبی تنویرس می نویسد:
حسینی مرد ظریف و شعر فهم خوب و [در] صرف و نحو فی الجملة مهارت داشت و به ندرت شعر می گفت. (ص ۱۰۰)

معرفی مفصل تذکره حسینی^۵

میرحسین دوست سنهلی این تذکره را در سال ۱۱۶۳ ه.ق / ۱۷۵۰ م. تألیف و آن را تقدیم به شاه شریف الدین محمود کرده و ماده تاریخ آن را چنین یافته است.

این نسخه چو یافت زیب اتمام

تاریخ شدش «خجسته انجام»

۱۱۶۳ ه (ص ۳۷۴)

استوری تعداد شعرای این تذکره را به ترتیب حروف الفبا در حدود ۲۰۰ نفر، متقدم و متأخر بعضی از اولیاء و شاهزادگان را معرفی کرده است. (ص ۸۳۳)

گلچین معانی در تاریخ تذکره های فارسی می نویسد:

تذکره های است مختصر در تراجم ۵۶۴ نفر از شعرا و فضلا و ملوک و عرفای قدیم و جدید به ترتیب الفبا که تیمناً با حضرت امیر علیه السلام شروع شده و به یوسفی طبیب ختم می شود. مؤلف جز ذیل حضرت امیر که مناقب مرتضوی و مصایح القلوب نام برده به ذکر هیچ یک از مآخذ خود نپرداخته، تراجم عرفا را مفصل نوشته و حکایاتی در باب حالات و مقالات ایشان از تذکره الاولیاء و غیره نقل کرده و در ذیل شعرا بدون اونی مناسبتی حکایات طبیب آمیز درج کرده که بیشتر از کتاب لطائف الطوائف تألیف فخرالدین علی صفی بیهقی مأخوذ است. (ص ۲۱۰-۲۱۱)

دکتر سیدعلی رضا نقوی در تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان می نویسد:

این کتاب مشتمل است بر ذکر ۴۴۵ شاعر متقدم و متأخر به ترتیب الفبا از روی حرف اول اسم یا تخلص آنها و (تیمناً به اسم حضرت امیرالمؤمنین علی

علیه السلام) و اصلاً با شیخ ابوالحسن خرقانی شروع شده و با یوسفی خراسانی تمام می‌شود. در آغاز مناقب و حکایاتی در توصیف و فضایل حضرت علی نقل کرده است و یک رباعی و چند بیت از دیوان او آورده است. مؤلف اسم مآخذ و منابع خود را که در تألیف این کتاب مورد استفاده قرار گرفته است نه در دیباچه و نه در شرح حال شعرا، در هیچ کجا نیاورده است و حتی حکایات و لطایف را در ذیل شعرا بدون ذکر مآخذ آن نقل کرده است.

(ص ۳۱۸-۳۱۹)

میرحسین دوست حسینی سال وفات او را ذکر نموده است و گاهی جمله‌ای برای معرفی شاعر و یک بیت یا رباعی از او نقل کرده است. مثلاً مایل، مجنون، مخلص کاشی و منعم حکاک و غیره شرح حال بعضی شعرا و عرفای معروف مانند خاقانی، انوری، و بایزید بسطامی را به تلخیص نوشته و هر چه آورده است اکثر اطلاعات در مورد وقایع مهم زندگانی آنها مانند سال ولادت و وفات و غیره را به هم نمی‌رساند. حتی در ذیل شعرای معاصر خود مانند سراج‌الدین علی خان آرزو و غیره نیز همچنین اطلاعات را ذکر نکرده است و شرح حال بعضی شعرا و عرفا را نسبتاً مفصل آورده اما اطلاعات مهم درباره زندگانی آنها به هم نرسانده است. مثلاً: ابوسعید ابوالخیر، حافظ شیرازی، خسرو دهلوی، بیدل، جامی، نظامی گنجوی و حسن دهلوی و غیره. گاهی اشعار بعضی شعرا را با اشعار دیگران مقایسه نموده است. چنانکه در ذیل نام حزین، بعضی اشعار وی را با اشعار مسرور و جامی و صوفی مقایسه نموده است. و در ذیل نام شیدا، بعضی اشعار او را با اشعار قدسی مقایسه نموده است. (نقوی، ۳۲۱)

حسینی در ضبط اشعار نیز دقتی نکرده است، مثلاً اشعار معین مسکین فراهی را به نام خواجه معین‌الدین چشتی نوشته و این بیت مشهور میلی هروی را:

منم و دلی که دائم به دو دست دارم او را

اگرش نگاه داری به تو می‌سپارم او را

چنین آورده است:

منم و دل خرابی به تو می‌سپارم او را

به چه کار خواهد آمد که نگاه دارم او را

و این بیت از غزل مشهور میرزا صادق دستغیب شیرازی را به نام میریحیی کاشی

ثبت کرده است:

ای که از دشواری راه فنا ترسی مترس
بس که آسان است این راه می توان خوابید و رفت
(گلچین ۲۱۳/۱)

آغاز تذکره

ستایش بی حد و نیایش، بی عد مبدعی را سزد که افراد ایجاد را به ابیات
منتخبه اشخاص و انبیاء علیهم الصلوة و السلام حُسن انتظام بخشید و مجمع
اشعار هدایت و ارشاد را به ذوات مقدسه ائمه الهدی علیهم التحیه و الثنا پیرایه
اختتام پوشانید.

(نقوی، ص ۳۱۷)

نسخه های خطی تذکره حسینی

۱. اسپرنگر: شماره ۲۰ (موتی محل)
۲. دیو: جلد اول ص ۳۷۲ الف (قرن ۱۸ م) و ص ۳۷۲ ب (قرن ۱۸ م)
۳. بانکی پور: جلد هشتم ۶۹۴ (اولش فرق دارد، قرن ۱۹)
۴. برلین: شماره ۶۵۴ (حرف سین افتاده) و به گفته علی رضا نقوی. برلین تا حرف
سین است.
۵. دانشگاه پنجاب: (ناقص، رجوع کنید به اورینتل کالج میگزین، ج ۳، شماره ۱،
مورخ نوامبر ۱۹۲۶، ص ۷۵).

خلاصه تذکره حسینی

۱. ایندیا آفیس، شماره ۳۸۴۷ (مورخ ۱۱۸۷ / ۱۷۷۳ م).^۶
۲. ایوانف: تکمله ثانی، شماره ۹۳۳ (مورخ ۱۲۵۰ ه / ۱۸۳۴ م).^۷

چاپ تذکره حسینی

این تذکره به سال ۱۲۹۲ ه. ق / ۱۸۷۵ م. در لکهنو چاپ سنگی شده است که بد
خط و پر غلط هم هست.^۸

آثار دیگر حسینی

۱. تشریح الحروف یا تشریح نادر:^۹ حسینی این کتاب را به سال ۱۱۷۳ ه.ق در صرف زبان فارسی و منابع و بدایع و عروض و قوافی و فن و معما تألیف کرد.

آغاز

سپاس بی‌قیاسی مصنفی را که نسخه مفردات حروف از تصنیفات قدرت کامله اوست.^{۱۰}

نسخه‌های خطی

۱. کلکته، مدرسه (ص ۱۰۴)
۲. رامپور (ر.ک. نادر احمد)
۳. دانشگاه پنجاب، شیرانی، ۳۳۸۷/۳۸۳: محمد مقیم در شهر بریلی ۱۱۶۲ ه / ۱۷۷۸ م. تألیف نموده است.
۴. لاهور، عمومی پنجاب ۴۷۲ میر: نستعلیق، آغاز سده ۱۳ ه. آغاز برابر نمونه ۱۰۲ گ ۱۱ س.

۲. تمرنامه: این کتاب را به سال ۱۲۰۳ ه.ق / ۱۷۸۹ م. شرحی به نثر در تلخیص تیمور نامه هانفی نگاشت.^{۱۱}

نمونه کلام

تا که تن زیب تو شد خلعت خونی از ناز
راست بر شامل من جامه محو وی شد
بس که از شرم رخت برویش شکست
چهره لاله به رنگ گل وادی شد^{۱۲}
بی تو در کلبه تاریک نشستن شبها
این عذابیست که در گور نخواهد بودن^{۱۳}
حسینی قطعه زیر به دوستی در شفاعت عزیزی نوشته شد.

بدرگه تو از آنم شفیع می‌آرند
که هست لطف تو با بنده شهره کونین
خدا ز جرم جهانی گذشت بهر نبی
توبگذار از سربیک جرم از برای حسین^{۱۴}

پی‌نوشت‌ها

۱. (صبا، ۲۱۶؛ سامی، ۱۹۵۸/۳) منزوی؛ فهرست مشترک، ۸۱۱/۱؛ صدیقی، ۹۹؛ نقوی، ۳۱۷؛ گلچین، ۲۱۰؛ مشار، ۱۲۴/۱؛ مجله دانشکده مشهد، ۱۰۰؛ تاجکستان، ۱۱۵/۱؛ استوری، ۸۳۷؛ ریو، ۳۷۲/۱؛ بانکی پور، ۶۹۴/۸؛ خانبهادر، ۴۱/۱؛ خیامپور، ۲۶۸/۱)
۲. (نقوی، ۳۱۷؛ تاجکستان، ۱۱۵/۱؛ صبا، ۲۱۶؛ بشیر حسین، ۶۰۶/۳؛ منزوی؛ فهرست مشترک، ۸۱۱/۱، مشار، ۱۲۴/۱)
۳. (صبا، ۲۱۶؛ سامی، ۱۹۵۸/۳؛ مجله دانشکده مشهد، ۶۱۰۰؛ صدیقی، ۱۰۰؛ منزوی، فهرست مشترک، ۸۱۱/۱؛ استوری، ۶۳۷؛ بانکی پور، ۶۹۴/۸؛ ریو، ۳۷۲/۱)
۴. (نقوی، ۳۱۷؛ مجله دانشکده مشهد، ۱۰۰-۱۰۱؛ تاجکستان، ۱۱۵/۱؛ ریو، ۳۷۲/۱؛ استوری، ۶۳۷؛ بانکی پور، ۶۹۴/۸)
۵. (سامی، ۱۹۵۸/۳؛ صبا، ۲۱۶؛ مجله دانشکده مشهد، ۱۰۱؛ منزوی، ۸۱۱/۱؛ بانکی پور، ۶۹۴/۸؛ ریو، ۳۷۲/۱؛ استوری ۸۳۳؛ صدیقی، ۹۹؛ منزوی، فهرست‌واره کتابهای فارسی، ۱۸۶۹/۳؛ خانبهادر، ۴۱/۱؛ خیامپور، ۲۶۸/۱)
۶. (استوری، ۸۳۳؛ نقوی، ۳۲۲؛ مجله دانشکده مشهد، ۱۰۱)
۷. (مجله دانشکده مشهد، ۱۰۱؛ نقوی، ۳۲۲؛ استوری ۸۳۳)
۸. (باقر، ۴۳؛ مشار، ۱۲۴/۱؛ نقوی، ۳۲۲؛ گلچین، ۲۱۳؛ استوری، ۸۳۳)
۹. (صبا، ۲۱۶؛ مجله دانشکده مشهد، ۱۰۱؛ منزوی، ۸۱۱/۱؛ گلچین ۲۱۰/۱؛ بشیر حسین، ۶۰۶/۳)
۱۰. (بشیر حسین، ۶۰۶؛ منزوی، ۸۱۱/۱)
۱۱. (منزوی، فهرست مشترک، ۸۱۲/۱؛ گلچین، ۲۱۲/۱)
۱۲. (صدیقی، ۱۰۱)
۱۳. (گلچین، ۲۱۲؛ صدیقی، ۱۰۱؛ صبا ۲۱۶)
۱۴. (گلچین، ۲۱۲/۱)

مآخذ

۱. بشیر حسین، فهرست مخطوطات شیرانی، لاهور، ۱۹۷۳ م.
۲. خانبهادر مولوی عبدالمقتدر، مرآة العلوم، فهرست نسخ خطی فارسی اورینتل پبلک لائبریری، بانکی پور، ۱۹۲۵ م.
۳. خیامپور، فرهنگ سخنوران، تهران، ۱۳۶۸ ش.
۴. سامی، قاموس الاعلام، ج ۲، استانبول، ۱۳۰۸ ش.
۵. صبا مولوی محمد مظفر حسین؛ روز روشن، به تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن‌زاده آدمیت، تهران، ۱۳۴۳ ش.
۶. صدیقی، دکتر سعادت علی، ادبی توپریس، لکهنو، ۱۹۹۶ م.

۷. گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران، ۱۳۴۸ ش.
۸. محمد باقر، فهرست کتابخانه ملی دکتر محمدباقر، لاهور، ۱۳۴۰ ش.
۹. مشار، خانابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی ش تهران، ۱۳۵۰ ش.
۱۰. منزوی، احمد، فهرست‌واره کتابهای فارسی، تهران، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۲ ش.
۱۲. نقوی، دکتر سیدعلی‌رضا، تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران ۱۳۴۲ ش.
۱۳. موجانی، سیدعلی، فهرست نسخه خطی تاجکستان، تهران، ۱۳۷۶ ش.
۱۴. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره اول، سال هفتم، شماره مسلسل ۱۷، بهار، مشهد، ۱۳۴۸ ش.

15. Bankipur - *Catalogue of the arabic and persian manuscripts in the oriental*, Public library at Bankipur, by Maulavi abdul muqtadir, voll: VIII, Calcutta, 1925.
16. *Persian literature (A bibliographical survey)* by C.A. story; vol: 1, London, 1972.
17. Rieu, Charles, *Catalogue of the persian manuscripts in the british museum* vol: 1, London, 1966.

نمونه صفحه عنوان و صفحه اول

دوره جدید، سال ششم، شماره اول، بهار ۱۳۸۷ (پیاپی ۴۰)

آیندپیش

۱۶۴